

Original Title:

Rolf Hosfeld

Die Geister, die er rief.
Eine neue Karl-Marx Biografie

© Piper Verlag GmbH, München 2009

traduki

Izdavanje ovog dela podržao je TRADUKI, književna mreža koju čine Savezno ministarstvo za evropske i internacionalne poslove Austrije, Ministarstvo inostranih poslova Nemačke, Švajcarska fondacija za kulturu „Pro Helvecija“, „KulturKontakt Austrija“, Gete institut, Javna agencija za knjigu Republike Slovenije, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Resor za kulturu Vlade Kneževine Lihtenštajn, Fondacija za kulturu Lihtenštajna i Fondacija „S. Fišer“.

© Karpos, 2014. Sva prava zadržana. Ova publikacija se ne sme, u celini ili u delovima, umnožavati, preštapavati, fotokopirati, skenirati i postavljati na internet bez odobrenja izdavača.

All rights reserved. No portion of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, scanning, or any information or storage retrieval system, without permission in writing from the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews.

Rolf Hosfeld

KARL MARKS

BIOGRAFIJA

Prevela s nemačkog
Mirjana Avramović

Redakcija prevoda
Goran Bojović

Karpos
2014

SADRŽAJ

I. IDEJE

Svetski duh	7
Liberalizam	20
Zagonetka moderne	27
Predestinacija	41
Fenomenologija komunizma	46
Pronalazak jednostavnosti	54
Novi naraštaj	58

II. DELA

Futurizam	61
Svetski rat	71
Trauma egzila	88
Izgubljene iluzije	114

III. OTKRIĆA

Strašni projektil	133
Kriza i kraj	147

IV. POSLEDICE

Ka suncu, ka slobodi	157
Spas s Istoka	169
Zahvalnost	179
Literatura	181
Napomene	189
Indeks imena	211

*Promašena proročanstva često
su inspirativna lektira.*

Ričard Rorti

III. OTKRIĆA

Strašni projektil

Te iste 1879. godine liberal Ser Mauntstjuart Elfistoun Grent Daf (Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff) sastao se s Marksom u Devonšir klubu u St. James Street broj 50 izlazeći u susret molbi princeze Viktorije Hoencolern. Ovaj noćni klub osnovan 1874. godine bio je tada omiljeno sastajalište uglavnom mladih vigovaca. Trebalo je da Grent Daf, s bradom poput Marksove, prenese princezi autentičnu sliku nekadašnjeg *grand chef-a* Internacionale, jer je liberalna ćerka britanske kraljice, udata za budućeg nemačkog pretendenta na presto, Fridriha, imala vlastite ideje o politici koje su u mnogo čemu bile suprotne pruskim tradicijama. Emisar dvora Hoencolern je nakon susreta napisao princezi kako je stekao utisak da je njegov sagovornik „obrazovan, štaviše: učen čovek“ koji po njegovom mišljenju zastupa vrlo ispravne ideje kad govori o prošlosti i sadašnjosti. Međutim, sve je to, kaže Grent Daf, bivalo potpuno „nedovoljno, kada se okretao budućnosti“. Marks je opširno govorio o strašnim razmerama berzanske krize koja je trajala već preko pet godina. Na osnovu unutarpolitičkih turbulencija očekivao je skori prevrat u Rusiji i u tome se slagao s Grentom Dafom; obojica su bili zabrinuti zbog spirale naoružavanja koja je za Evropu bivala sve opasnija. Marks je polagao nade u pobunu protiv pruskog vojnog sistema kada Rusija bude jednom pala. Možda ga Grent Daf, pravi džentlmen, nije sasvim pratio ali mu je ipak učtivo postavio pitanje o tome kako onda zamišlja da od očekivane republike dođe do svog konačnog cilja. Repu-

blika je tek jedan korak na putu, odgovorio je Marks – „svi veliki pokreti su spori“.⁴⁷⁶

Marks je bio očevitno obazriviji pri svojim prognozama. Pre svega, nije očekivao da će velika kriza imati isto onakvo kataklitičko dejstvo kao ranije. Kriza je u najboljem slučaju, ako bi Rusija pala, mogla da pojača nezadovoljstvo i da dovede do republikanskih uređenja, kao što se to 1918. godine na izvestan način zaista i dogodilo. Međutim, nadu da bi kriza neposredno dovela do proleterskog ustanka zato što na vidljiv način demonstrira nesposobnost preživljavanja kapitalističkog sistema, on je očigledno napustio u korist maglovite perspektive jednog velikog pokreta koji sporo napreduje.

Ipak je, u osnovi, sadržaj celokupnog njegovog životnog dela na kome je i dalje radio bilo dokazivanje neophodne povezanosti krize i revolucije. Marksov život se poklopio s najvećim preokretom u istoriji čovečanstva još od neolita i on je daleko više od drugih teoretičara pre njega bio impresioniran razmerama i brzinom industrijske revolucije koja je za najkraće vreme naglavačke okrenula čitav svet. *Bogatstvo naroda (Wealth of Nations)* Adama Smita pojavilo se 1776. godine, još pre početka industrijske revolucije, a *Principi političke ekonomije i oporezivanja (Principles of Political Economy and Taxation)* Dejvida Rikarda (David Ricardo) 1817. godine kada je industrijska revolucija još bila u povoju. Teoretičar tog sekularnog prevrata postaće zapravo Marks, čiji je *Kapital* bio i žestoka rasprava s tom dvojicom klasika ekonomskih nauka. On se, da upotrebimo reči Imanuela Kanta (Immanuel Kant), nalazio usred magle umesto da je trezveno posmatra spolja. Zbog toga je grandiozna pronicljivost stajala nekad gotovo neizbežno uz iracionalna očekivanja spasenja, pogotovo što su ona, potičući iz drugih izvora, transponovana na moćnu vremensku mašinu koja je zahvatala Evropu i svet. Njegovo antinomično razmišljanje ga je zavelo pre svega na to da proglasi načelno nerešivim suprotnosti koje su se u jednom *trial and error*-procesu* mogle pokazati kao re-

* Stalan proces eksperimentisanja dok se ne reši problem. Reč je o eksperimentalnom metodu kojim se dolazi do tačnog rešenja ili se njime postiže zadovoljavajući – ili željeni – rezultat tako što se isprobavaju najrazličitiji istraživački postupci ili teorijska saznanja sve dok se greška ne svede do neznatnosti ili se potpuno eliminiše. – *Prim. prev.*

šive. Međutim, to ne znači da suprotnosti koje je Marks otkrio nisu postojale u savremenom svetu.

I zanesenjaci mogu da dođu do trajnih naučnih otkrića. Najčuveniji primer je možda hermetičar Ajzak Njutn (Isaac Newton) koji je, pored svojih egzaktnih studija, uvek bio u potrazi za nekim alhemičarskim učenjem o sveukupnoj povezanosti svega, i koga je alhemija neretko podstakla na dalekosežne naučne hipoteze. Da li slično važi i za Marksa? U očima Jozefa Šumpetera (Joseph Schumpeter) on je u svakom slučaju bio ekonomista vrhunskog ranga a filozofsko ruho njegovog učenja je nešto što bi se mirne duše moglo zanemariti, s obzirom na njegovo značajno ekonomsko istraživanje detalja.⁴⁷⁷ Tomas Niperdej je rekao da je njega, kao ni jednog drugog njegovog savremenika i nijednog od njegovih prethodnika, upravo politički eshatološka volja učinila vidovitim u pogledu ekonomskih i socijalnih fenomena industrijskog sveta.⁴⁷⁸ On pre svega nije bio teoretičar ravnoteže i teolog tržišta – zasluga zbog koje ga je visoko cenio upravo finansijski magnat Džordž Soroš (George Soros).⁴⁷⁹ Po rečima Čarlsa Tejlora (Charles Taylor), njegovo suštinsko naučno otkriće bilo je u tome što je u kapitalizmu video najinovativniji i najkreativniji, a istovremeno i najrazorniji, ekonomski poredak u istoriji čovečanstva. Trebalo je, kaže Tejlor, da se drži tog saznanja umesto što se izgubio u nadi da može da razreši taj kompleksni haos putem neke nove harmonije i jednostavnosti.⁴⁸⁰ Njegova vizija prolazne moderne bila je povezana i s tim, pretpostavlja Ričard Senet (Richard Sennett), što je još uvek bio živo ukorenjen u jedan svet bidermajerskog spokojstva i što ga je obuzimala ona nostalgija za drevnim ritmom kojim je otkucavala priroda,⁴⁸¹ što je posebno očigledno bilo u njegovim porodičnim nedeljnim izletima na brežuljke Hampstead Heath-a, kada su se pevale pesme i citirao Šekspir.⁴⁸²

Od aprila 1864. godine Marks je živio u Maitland Park-u, između Camden Town-a i Hampstead Heath-a, u relativno komfornoj gradskoj kući sa zimskom baštom. Njegov sused bio je portir u Domu lordova, Henri Godard (Henry Goddard). Preseljenje iz ulice Grafton Terrace omogućila su dva nasledstva. Tu, u radnoj sobi na prvom spratu, s čijeg se širokog prozora video veliki deo parka rođen je, iz umnog naprezanja, najveći

deo njegovog glavnog dela. S obe strane kamina i na svim zidovima stajale su police s knjigama, u sredini prostorije dva stola puna hartija, knjiga i novina a pored njegovog radnog mesta – kožna sofa na kojoj se povremeno odmarao. Zid iznad kamina ukrašavao je originalni tapet iz radne sobe Lajbnica, velikog filozofa racionalnosti jednog dinamičnog i u sebi protivrečnog sveta, filozofa s kojim je on inače delio interesovanje za infinitezimalni račun.⁴⁸³ Na jednoj prozorskoj dasci stajala je replika biste Zeusa iz Otrikolija*. Po prvi put ga je okruživao ambijent slobodnog naučnika.

Međutim, samo što se smestio ta soba je postala redovno mesto zasedanja komisijā Generalnog saveta Internacionale, što je stalno prekidalo njegov rad na *Kapitalu*. Skoro dvadeset godina je u nekoliko navrata uzimao zalet da dovrši svoje ekonomsko delo. Onda je 1866. godine bio spreman prepis rukopisa prvog toma *Kapitala*. Narednog meseca će poslati prve tabake svom izdavaču u Hamburg,⁴⁸⁴ rekao je jednom prijatelju sredinom oktobra, a nakon što je delo otišlo u štampu: „To je sigurno najstrašniji projektil koji je još bačen na glave građana (uključujući i zemljoposjednike)“.⁴⁸⁵ *Taj strašni projektil* trebalo je svim sredstvima nauke građanskom svetu da dokaže da je njegovo uređenje ograničeno i prolazno. Trebalo je da naučno dokaže neophodnost socijalizma.

Marksa bi bilo teško zamisliti bez njegovih prethodnika u oblasti ekonomske nauke, kao i bez Hegela ili ranih komunističkih i socijalističkih teorija. On je u toj oblasti, kao svako u njegovo vreme, bio teoretičar vrednosti rada. „Godišnji rad svakog naroda jeste izvor iz koga se on prvobitno snabdeva svim onim što mu je nužno za život i što mu život čini udobnim, a što potroši tokom godine“, kaže se u prvoj rečenici *Bogatstva naroda* Adama Smita; a na drugom mestu: „Jasno je, dakle, da je rad jedino univerzalno kao i jedino precizno merilo vrednosti, odnosno jedini standard po kome možemo upoređivati vrednosti različitih roba u svim epohama i na svim mestima.“⁴⁸⁶ Raspravi s Adamom Smitom posvećen je veliki deo *Teorija o višku vrednosti* (*Theorien über den Mehrwert*) koje je iz zaostavštine Karl Kautski (Karl Kautsky) objavljivao od 1905. do 1910. godine a

* Original je izložen u vaticanskoj *Sala della Rotonda*. – *Prim. prev.*

koje se ponekad nazivaju četvrtim tomom *Kapitala*. Marks je Smitu prebacivao teorijske nelogičnosti i protivrečnosti, ali ga je po staroj navici fenomenološki tretirao kao nedovršen stupanj na putu ka istinskoj samosvesti moderne, ka otkrivenom *ekonomskom zakonu kretanja modernog društva*⁴⁸⁷ na kome je on radio. To se odnosilo i na Dejvida Rikarda koji je takođe spadao u teoretičare vrednosti rada. Stupnjevi na kojima su se oni nalazili bili su nedovršeni delom usled nesazrelih okolnosti u kojima su živeli, delom usled methodske ograničenosti njihovog teorijskog zahvata, a delom, kako je Marks pre svega ostalog mislio, usled ograničenosti njihovog građanskog horizonta.

Ono do čega je njemu samom bilo stalo možda najupečatljivije demonstrira jedno pismo koje je neposredno po izlasku prvog toma *Kapitala* napisao prijatelju u Hanover. „Da bi krepala svaka nacija koja bi obustavila rad na, neću da kažem godinu dana, već na nekoliko nedelja“, pisalo je tamo, „zna svako dete. Ono isto tako zna da mase proizvoda koje odgovaraju različitim masama potreba iziskuju različite i kvantitativno određene mase ukupnog društvenog rada. Samo po sebi je razumljivo da ta *nužnost podele* društvenog rada u određenim proporcijama svakako ne može da bude ukinuta *određenom formom* društvene proizvodnje, već samo može da promeni *način na koji se pojavljuje*. Prirodni zakoni uopšte ne mogu da budu ukinuti. Ono što se u istorijski različitim stanjima može promeniti samo je forma u kojoj se ti zakoni nameću. Forma pak u kojoj se ta proporcionalna podela rada ostvaruje u društvenom stanju u kome se povezanost društvenog rada ispoljava kao *privatna razmena* individualnih proizvoda rada, upravo je *razmenska vrednost* tih proizvoda. Znanje se upravo i sastoji u tome da se otkrije kako se sprovodi zakon vrednosti.“⁴⁸⁸ Ovo poslednje nisu pružili ni Smit ni Rikardo, nisu i zbog toga što su pod uticajem teorije kauzalnosti Ajzaka Njutna mislili jednostrano u kontekstu kvantitativnih kategorija i fiksnih suština.⁴⁸⁹

Marksu je pak bilo stalo do razumevanja *unutrašnje organizacije kapitalističkog načina proizvodnje*, do *analize kapitala u smislu suštine njegove strukture*,⁴⁹⁰ prema tome do kvaliteta, strukture i društvene određenosti forme, do *života materije*⁴⁹¹ kako je on to formulisao nadovezujući se na Hegela. Uticaj He-

gelove logike, naročito njegovo razlikovanje unutrašnjeg uzroka, spoljašnjih uslova i uzajamnog delovanja⁴⁹² oseća se svuda u *Kapitalu*. Za Marksa je zakon vrednosti sprovodio jedan nesvesno ujedinjujući princip društvenog rada⁴⁹³ koji je upravljao mehanizmima regulacije savremene tržišne ekonomije⁴⁹⁴ i samo je njoj bio svojstven. Polazio je od jednostavne pretpostavke da se postojećim prirodnim materijalima vrednost uvećava samo i isključivo kroz rad i da ništa drugo ne može da se deli osim te uvećane vrednosti. Ponuda i potražnja regulišu, doduše, cene koje delom znatno odstupaju od vrednosti, ali u celini i na duži period mogu da osciliraju samo oko nivoa vrednosti „godišnjeg rada“, kako kaže Adam Smit. Pošto je to tako i pošto princip regulisanja u tržišnoj privredi funkcioniše nesvesno, taj nivo se stalno prisilno podiže u redovnim krizama koje takođe predstavljaju korekciju vrednosti. Marksova knjiga je idealno-tipski prikaz, a nije nikakav empirijski opis kapitalizma. Osim toga, to nije izlaganje nacionalne ekonomije, već isticanje zahteva za teorijom globalnih ekonomskih odnosa i njihovih opštih zakonitosti. Marks je verovao da to može da pruži samo kroz teoriju koja u svim detaljima uvek u vidu istovremeno ima celokupan kontekst. Za njega je istinito bilo celina, kao za Hegela, *bogat totalitet mnoštva određenja i odnosa*.⁴⁹⁵

Takvo viđenje je odredilo i njegov metodički pristup. Evo jednog ključnog citata: „Ekonomisti 17. stoleća, na primer, uvek počinju živom celinom, stanovništvom, narodom, državom, s više država itd; završavaju uvek time što putem analize pronalaze nekoliko određujućih apstraktnih, opštih veza, kao što je podela rada, novac, vrednost, itd. Čim su ti pojedinačni momenti više ili manje bili fiksirani i apstrahovani, počeli su da niču ekonomski sistemi koji su se od onog jednostavnog, kao što je rad, podela rada, potreba, razmenska vrednost, uzdigli do države, razmena među narodima, i svetskog tržišta. Očigledno je da je ovo poslednje naučno ispravna metoda. Konkretno je konkretno, zato što je sažimanje mnogih određenja, dakle, jedinstvo raznovrsnog. Ono se u razmišljanju zato pojavljuje kao proces sažimanja, kao rezultat a ne kao polazna tačka mada jeste stvarna polazna tačka, te otuda polazna tačka intuicije i predstave. Na prvi način je puna predstava nestala u apstraktnim odredbama;

na drugi, apstraktne odredbe vode reprodukovanju konkretnog putem mišljenja.⁴⁹⁶ Svoj prikaz u *Kapitalu* Marks stoga nije počeo opštim pojmovima kao što su stanovništvo, podela rada, ili proizvodne grane koji po njegovom viđenju sami za sebe predstavljaju samo haotičnu, nesistematizovanu celinu koja stoga u sebi ne nosi nikakav smisao. Pod uticajem otkrića moderne biologije svog vremena on se najpre posvetio onome što je po njegovom mišljenju, po uzoru na *mikrološku anatomiju*, predstavljalo *ćeljski oblik*⁴⁹⁷ savremene stvarnosti: robi. Naime, kapitalizam je na nekoj prvoj apstraktnoj ravni značio pre svega dovršenu tržišnu ekonomiju koja prožima celokupan život društva. Dok su njegovi prethodnici u robi videli nešto poput neke fiksirane suštine (Wesen), za Marksa je ona predstavljala elementarnu, nerazvijenu formu jedinstva svih kompleksnosti i suprotnosti kapitalizma. Prema tome, celokupan ekonomski sistem i društveni sistem koji odgovara ekonomskom sistemu, kaže njegova centralna hipoteza, mogao se primereno objasniti samo na osnovu imanentne protivrečnosti robe i njenog razvijanja u novac i kapital.⁴⁹⁸

Marksov *Kapital* sadrži tri osnovne teze: 1. iza naizgled objektivnih ekonomskih odnosa kriju se zapravo društveni odnosi, 2. izvor kapitalne dobiti je izrabljivanje radne snage, 3. unutrašnje suprotnosti kapitalizma vode njegovom slomu. U tri toma, na dve i po hiljade strana, on je oko tih teza razvio široko razgranatu i detaljnu teoriju procesa proizvodnje, kruženja i podele kapitala. Bila je to eksplicitno teorija ekonomije koja je istovremeno predstavljala teoriju društva i prognozu istorijskog razvoja.

Naime, roba nije samo stvar (Ding). „Tajanstvenost robnog oblika“, kaže Marks, „sastoji se prosto u tome što on ljudima društvene karaktere vlastita njihova rada odražava kao karaktere koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode, a otuda im i društveni odnos proizvođača prema celokupnom radu odražava kao društven odnos koji izvan njih postoji među predmetima.“⁴⁹⁹ Ova misao prožima ceo *Kapital* i od prvih teorija o otuđenju i opredmećenju s početka četrdesetih godina dovde vodi prav put.⁵⁰⁰

* Karl Marks, *Kapital*, Prvi tom (prevod Moša Pijade i Rodoljub Čolaković), Beograd: Prosveta, 1978, str. 74.

Tek sada je, kako je to zahtevao njegov program kopernikanskog obrta čovečanstva (iz 1843. godine), samootuđenje bilo razotkriveno u svom *bezbožnom liku*⁵⁰¹ u domenu jedne razvijene i po njegovom mišljenju pozitivne nauke. „Kao što u religiji čovekom gospodari proizvod njegove rođene glave“, kaže se u poglavlju o opštem zakonu kapitalističke akumulacije, „tako i u kapitalističkoj proizvodnji njime gospodari proizvod rođenih mu ruku.“^{502*} Kritika neba konačno se preobrazila u kritiku zemlje. Društvu proizvođača roba, kaže Marks sada, kao religijska forma odgovara hrišćanstvo sa svojim kultom apstraktnog čoveka. Međutim, to je za njega bio samo izraz jednog naglavačke postavljenog sveta u kome se društvene veze predstavljaju *kao objektivni odnosi između ličnosti i društveni odnosi između stvari*. „Sopstveno njihovo društveno kretanje“, rekao je Marks o ljudima tržišne ekonomije, „ima za njih oblik kretanja stvari pod čijom kontrolom stoje umesto da oni njih kontrolišu“.^{503**} Kapitalistička tržišna ekonomija je za njega predstavljala ne samo delirijum jednog nesavladivog automatizma koji nije moguće kontrolisati, već iz tog razloga pre svega jedan odnos dominacije. I to odnos dominacije stvari nad čovekom, za razliku od ranijih društvenih epoha, kao što su srednjevekovni feudalizam ili antičko robovlasničko društvo, koje su počivale na ličnim odnosima zavisnosti.

Sledstveno tome, to je važilo i za ličnost samog kapitaliste. „Ali se ovde o ličnostima radi samo ukoliko su one oličenje ekonomskih kategorija, nosioci određenih klasnih odnosa i interesa.“, kaže Marks u predgovoru za prvo izdanje *Kapitala*, i dalje: „Moje stanovište, koje razvijanje ekonomske društvene formacije shvata kao prirodno-istorijski proces, može manje nego ikoje drugo baciti na pojedinca odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina, ma koliko se on subjektivno možda i uzdizao iznad njih“.^{504***} Za njega je sve, u svakom slučaju sve ono što je bitno za funkcionisanje ekonomskog sistema, bilo određeno unutrašnjom organizacijom i dinamikom, strukturom načina proizvodnje a ne osobama.⁵⁰⁵ Njegova analiza koja se bavila *samim tim zakoni-*

* Ibid., str. 549.

** Ibid., str. 77.

*** Ibid., str. 17.

ma^{506*} nije uzela u obzir psihološke faktore, zastupljene u stvarnom životu na skali od predostrožnosti i odgovornosti do pohlepe i škrtosti. To su za njega bile čiste akcidenције. Kapitalista je za naučnu analizu kapitala značajan, rekao je, „samo kao oličenje kapitala“.^{507**} I kao takav, on nije bio ništa drugo nego otelovljenje objektivne volje odnosa kapitala. Stvarni predmet njegove analize bili su ti odnosi, a ne ličnost kapitaliste.

Na temelju toga Marks je u prvom tomu *Kapitala* postavio sebi pitanje o poreklu kapitalne dobiti i o posledicama koje iz toga proizlaze po dinamiku celog sistema. Vrednost koju radnici pridodaju materijalu raspala se još kod Adama Smita na dva dela, od kojih jedan pokriva naknadu za rad, a drugi profit.⁵⁰⁸ Uz sve protivrečnosti u koje se Smit inače zapleo, za Marksa je to bilo epohalno saznanje, naročito zbog toga što je Smit izveo dokaz da „novostvorena dodata vrednost nema po sebi i za sebe nikakve veze sa (kao materijal i instrument) izloženim delom kapitala“.⁵⁰⁹ Za njega je Smit time imenovao problem ali ga nije rešio, kao ni Dejvid Rikardo. Taj neodređeni pojam, kaže Marks, koji je stajao na putu rešenju, bio je pojam *value of labour*, vrednosti rada.⁵¹⁰

Levi rikardisti iz doba dvadesetih godina 18. veka godina, kao što su Vilijam Tompson (William Thompson) ili Tomas Hodžskin (Thomas Hodgskin) iz tih teorija su izveli zaključak da je sam kapital potpuno neproduktivan,⁵¹¹ i sledstveno tome zahtevali su puno pravo radnika na proizvod njegovog rada.⁵¹² Marks je, nasuprot tome, priču o neproduktivnosti kapitala smatrao potpunom besmislicom.⁵¹³ Uz jednu bitnu zadržku. „O produktivnosti kapitala“, rekao je, „može da se govori samo čim on bude shvaćen kao prikaz određenog društvenog proizvodnog odnosa“,⁵¹⁴ a ne kao kod Rikarda i njegovih levo orijentisanih učenika, kao nešto *čisto objektivno*, kao *čist element u procesu rada*. Za Marksa ni kapital ni rad, uzeti sami za sebe, nisu bili produktivni, već kapitalizam. Da je Rikardo umesto o radu govorio o radnoj sposobnosti, ili radnoj snazi, dakle, slikovito, o ljudskoj mašini, a ne o njenom proizvodu, ušao bi u trag tajni tog sistema.⁵¹⁵

Naime, radna snaga radnika je bila jedina roba na tržištu koja je imala to posebno svojstvo da stvara veću vrednost nego

* Ibid., str. 14.

** Ibid, str. 522.

što je sama vredela.⁵¹⁶ Njena vlastita vrednost, naime ono što je neophodno za reprodukciju radnika, predstavlja samo jedan deo vrednosti koju upotreba njegove radne snage može da proizvede u određenom vremenu. Tom podelom na rad neophodan za reprodukciju radnika i na višak rada postignut upotrebom njegove radne snage, Marks je sebi objasnio novu dobit – rečeno njegovim rečima: „dodatu vrednost“ – koja bi morala da bude za onoliko viša koliko duže traje radni dan, ili koliko kroz porast produktivnosti padnu troškovi reprodukcije radne snage i radnog vremena potrebnog za proizvodnju nekog proizvoda. Marks je ono prvo nazvao apsolutnom, a ovo drugo relativnom dodatom vrednošću. U trenutku kada se razvijalo opšte tržište rada, od tržišne ekonomije nastao je, dakle, na osnovu osobenosti radne snage kao robe, kapitalistički proizvodni odnos koji, paradoksalno, može da počiva istovremeno i na principu pravedne razmene i na principu izrabljivanja.

Da li je prisvajanje viška rada Marks shvatao kao krađu? Ne, rekao je, protiv prisvajanja viška rada, čisto pravno gledano, nema šta da se prigovori. Isto kao ni protiv prava radnika kao prodavca vlastite radne snage da radni dan ograniči na neku određenu normalnu veličinu: „Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri.“⁵¹⁷ Ali ovo važi samo za sferu tržišta. Kada je ugovor o radu jednom zaključen, radnik otkriva da uopšte nije bio slobodan akter, „da je vreme kojim on raspolaže za prodaju svoje radne snage vreme za koje je on prinuđen da je prodaje“.⁵¹⁸ Za razliku od tržišta, proizvodni odnos je odnos izrabljivanja, koji se s napretkom produktivnosti materijalizuje i u samom radnom procesu. „Kao nezavisna lica, radnici su pojedinci“, kaže Marks, ali kao članovi jednog radnog mehanizma, oni su samo poseban način postojanja kapitala.⁵¹⁹ Taj razvoj je svoj vrhunac dostigao s industrijskom revolucijom, jer je tek sa sredstvima za rad postao tehnički opipljiva stvarnost, u kojoj je moć kapitala nad radom mogla da se dovrši i materijalno.⁵²⁰ „Kapitalistički proces proizvodnje, posmatran u svojoj povezanosti ili kao proces reprodukcije“, objasnio je Marks u zaključku, „ne proizvodi samo robu, samo višak vrednosti, on proizvodi i reprodukuje

* Ibid., str. 219.

sam kapitalistički odnos: na jednoj strani kapitalistu, na drugoj najamnog radnika“. ⁵²¹ Sve je to, na izvestan način, sledilo iz razvoja unutrašnjih protivrečnosti robe, iz kojih je proširivanjem trgovinskih veza nastao najpre novac, potom kapital kao namnoženi novac i najzad, kroz nastajanje tržišta rada, kapitalizam. Marks je ovu genezu izložio kao logičnu evoluciju na osnovu svoje teorije radne vrednosti.

S druge strane, još 1844. godine, on je u jednom izvodu načinio privremeni nacrt teorije kapitalizma koji je sasvim funkcionisao bez teorije radne vrednosti i na njoj zasnovane teorije viška vrednosti, i u principu bi čak bio kompatibilan s teorijom granične korisnosti. Kroz odnos razmene, zabeležio je Marks ovde još pre prihvatanja klasične teorije radne vrednosti, rad postaje „neposredno sticajna delatnost“, sa svim pratećim posledicama koje su odlikovale i njegovu kasniju teoriju u nacrtu. ⁵²² U svakom slučaju, centralni Marksov argument, s teorijom radne vrednosti ili bez nje, bio je da se dobit ne može objasniti iz tržišnih odnosa, već da se mora tražiti u proizvodnim odnosima. Naime, tržište, doduše, može da raspodeljuje vrednosti, ali ne može da ih stvara.

Ali šta se dešava s dobiti? I kakvu ulogu igraju sami vlasnici kapitala u proizvodnom procesu? Kada ga je tokom proučavanja ekonomije zaokupilo pitanje o tome kako kapitalisti obračunavaju deo svog prihoda koji sami troše i ne investiraju, morao je da pita prijatelja, u tim pitanjima iskusnog kapitalistu, Engelsa u Mančesteru. „Trgovac kao firma, kao onaj što pravi profit“, odgovorio je on, „i isti taj trgovac kao potrošač u trgovini jesu dve različite osobe koje su jedna drugoj neprijatelji. Trgovac kao firma, zove se kapitalni konto, odnosno konto dobitka i gubitka. Trgovac kao onaj koji *ždere*, pije, stanuje i pravi decu, zove se konto budžetske potrošnje.“ Ovaj konto je ispod crte zapravo čist gubitak i mora da se „otpiše od profita“. ⁵²³ Stvarno je bilo onako kako je Džon Mejnard Kejnz (John Maynard Keynes) pisao posle Prvog svetskog rata: novobogataši devetnaestog veka nisu bili skloni velikom trošenju i umesto da uživaju u trenutnoj potrošnji, prednost su davali moći koju im pruža investiranje. ⁵²⁴ Ali važnije pitanje je, da li je Engelsova računica uopšte bila ispravna. Zar vlasnik kapitala, ukoliko radi u vlastitoj firmi, ne obavlja i društveno potreban rad? Kao planer,

rukovodilac i organizator procesa proizvodnje? „Rad vrhovnog nadzora i rukovođenja“, glasi Marksov odgovor, „javlja se svuda gde neposredni proces proizvodnje ima oblik društveno kombinovanog procesa i ne nastupa kao pojedinačni rad.“ I to je, rekao je, *produktivan rad koji mora da se obavlja u svakom kombinovanom načinu proizvodnje*.⁵²⁵ Marksa nije zanimao pojedinačni kapitalista, već odnos kapitala koji je ostajao svojinski i klasni odnos čak i onda kada je daleko najveći deo dobiti oticao u reinvestiranje. Marks nije bio moralista.

Kapitalizam je bio i ostao nesumnjivo nepravedan. Međutim, Marks je upravo svu svoju ambiciju uložio u to da pokaže da su u modernom klasnom društvu stvari bile potpuno čiste. Povećanje vrednosti i izrabljivanje za njega nisu bile moralne, već dijalektičke kategorije. Engels je 1884. godine rekao da Marks svoje zalaganje za komunizam nikada nije temeljio na optužbi protiv izrabljivanja. „On samo kaže“, Engels će lapidarno, „da se dodata vrednost sastoji od neplaćenog rada, što je jednostavna činjenica.“⁵²⁶ Marksov argument u prilog komunizma sastojao se štaviše u tome da će sistem koji počiva na ekonomskoj anarhiji dospeti zbog svog izrabljivačkog karaktera u nerešive protivrečnosti iz ekonomskih razloga, i da će zbog toga kad-tad doživeti slom. Morao je tako da obrazlaže, jer je u njegovoj teoriji, po onome na šta je ona pretendovala, reči bilo o *prirodnim zakonima kapitalističke proizvodnje*,⁵²⁷ a ne o moralnoj pobuni. Toj temi bila su posvećena poslednja poglavlja prvog toma *Kapitala*, a pre svega poglavlje o tendencioznom padu stope profita u trećem tomu.

Za Marksa je kapitalista kao pojedinac bio samo jedna šahovska figura u ovoj velikoj igri. Njegovo angažovanje je na sopstveni rizik i kontingentno jer mu unutrašnje zakone kapitalističke proizvodnje konkurencija propisuje kao spoljašnje zakone prinude. „Ona ga primorava da svoj kapital neprekidno povećava da bi ga održao, a povećavati ga može samo progresivnom akumulacijom.“⁵²⁸ U tom mehanizmu prinude za Marksa je ujedno bila i revolucionarna uloga kapitalizma u istoriji sveta: naime, da po svaku cenu mora da stvori *svet društvenog bogatstva*.⁵²⁹ Nužna posledica tog mehanizma bili su neprestana

* Ibid., str. 522.

tehnička inovacija i jačanje produktivne snage rada, ali i s tim povezano podizanje relativne dodate vrednosti i stope izrabljivanja. Ukratko, titanski napredak koji je on u svom veku video imao je *antagonistički karakter*.⁵³⁰

„Kako se buržoazija razvijala, tako se u njenom krilu razvijao jedan novi proletarijat, jedan moderan proletarijat“, pisao je već 1847. godine u spisu o bedi filozofije, uperenom protiv Prudona. „Tako iz dana u dan postaje jasnije da proizvodni odnosi u kojima se kreće buržoazija nemaju jedinstven, jednoobrazan karakter, već dvostruki karakter; da se u istim odnosima u kojima se proizvodi bogatstvo, proizvodi i beda.“⁵³¹ Ista ta antinomična misao provlači se i kroz poglavlje o opštem zakonu kapitalističke akumulacije u prvom tomu *Kapitala* dvadeset godina kasnije. Ona se, međutim, nije baš sasvim poklapala sa činjenicama tog vremenskog perioda. Ako se, na primer, u Francuskoj za 1850. godinu pođe od indeksa 100, onda je 1870. godini odgovarao indeks od 358 za ukupne dobiti, indeks od 175 za nadnice i indeks od 123 za troškove života. Slično je izgledalo i u ostalim evropskim industrijskim zemljama.⁵³² Dobiti su zaista bile znatno porasle, ali i realne nadnice, doduše u skromnijoj meri. To je u stvari odgovaralo slici makaza, ali nikako figuri paradoksa.

Kada je Verner Zombart (Werner Sombart) 1912. godine napravio bilans ekonomskog razvoja Nemačke u 19. stoleću, došao je do rezultata koji je iznenadio mnoge savremenike. Prvo, nije se obistinilo da su siromašni bivali sve siromašniji – nisu siromašniji bivali čak ni najniži slojevi društva koji su obično nazivani pauperi. Drugo, prihod srednjih slojeva vidno je porastao, i treće, nije se obistinilo da se broj bogatih sve više smanjivao. Naprotiv.⁵³³ To je umnogome protivrećilo Marksovim prognozama: on je, pored rastućeg bogatstva u sve manje rükū, predviđao i sve veće proletarizovanje ostatka stanovništva. Nakon prve velike ekonomske krize iz 1857. godine a naročito one iz 1873. godine, šest godina posle pojavljivanja prvog toma *Kapitala*, mogao je da se zapazi važan proces koncentracije i centralizacije kod industrijskih preduzeća i banaka, a naročito sedamdesetih godina su sve više stvarani koncerni, trustovi, karteli i sindikati. Međutim, i ovde se razvoj nije odvijao tako nedvosmisleno u dijametralnim suprotnostima. Broj

samostalnih zanatlija je u drugoj polovini 19. stoleća stvarno bio vidno opao, ali je zanatstvo u apsolutnim brojkama moglo da održi svoju poziciju, premda ne i u učešću u ukupnom proizvodnju. Sposobnim da prežive pokazale su se pre svega zanatlije u metalskoj struci, građevinarstvu, kovači, bravari, limari, stolari, optičari, kao i mali pogoni luksuzne industrije.⁵³⁴ Sam Marks je početkom jula 1850. godine opčinjen stajao pred modelom električne železnice u londonskoj Regent Street, i bio oduševljen mogućnošću da „električna varnica“ u budućnosti postane još veći revolucionar od „kraljice pare“. ⁵³⁵ Međutim, nikada nije razmatrao snagu koju će sitna industrija i zanati steći razvojem korisnih trofaznih motora.⁵³⁶ Video je samo ono što ne bi dovelo u pitanje njegov antinomičan pogled na svet.

„Stoga, ako se s jedne strane akumulacija predstavlja kao rastuća koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom“, opisao je Marks centralno stajalište opšteg zakona kapitalističke akumulacije, „s druge strane se predstavlja kao uzajamno odbijanje mnogih individualnih kapitala. Protiv ovog rasparčavanja ukupnog društvenog kapitala na mnogo individualnih kapitala, ili protiv tog uzajamnog odbijanja njegovih delova, deluje njihovo privlačenje. To više nije prosta, s akumulacijom istovetna koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom. To je koncentracija već obrazovanih kapitala, ukidanje njihove individualne samostalnosti, eksproprijacija jednog kapitaliste od strane drugog, pretvaranje mnogih manjih kapitala u manji broj krupnih.“⁵³⁷ Ovaj zakon je u osnovi trebalo da dokaže da je kapital na najboljem putu da samom sebi donese presudu o oduzimanju vlasništva, koja bi tako sledila Hegelovu figuru ukidanja.⁵³⁸ „Jedan kapitalista ubija mnoge.“⁵³⁹ Marks je više opisao logičku figuru polarizacije, nego pravi i stvarno vidljiv proces svog vremena. Eksproprijacija kapitala od strane kapitala je, s jedne strane, vodila rastućoj koncentraciji i centralizaciji, a s druge strane isti proces je vodio propasti srednjih slojeva, porastu proletarijata i nezaposlenog stanovništva koje je Marks nazvao „industrijska rezervna armija“. „Iz ovoga izlazi“ glasi njegov zaključak „da radnikov položaj mora bivati sve gori što se više kapital akumulira, ma kako radnik bio plaćen,

* Ibid., str. 553, f.

visoko ili nisko.^{540*} Ali kako „raste masa bede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije“, zaključio je Marks iz tog antinomičnog mehanizma prinude, tako raste i „revolt radničke klase, koja stalno nabujava i koju sam mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizuje.“^{541**}

Njegov jezik je ovde iznenada poprimio nešto od silovitosti stározavetnih proroka, recimo proroka Isaije, koji je na svom sudu pročišćenja jednima obećao da će biti „dim u nozdrvama mojim“, a drugima da će Gospod za njih stvoriti „nova nebesa i novu zemlju“.⁵⁴² „Otkucava poslednji čas kapitalističke privatne svojine“, objavio je Marks na kraju, gestom kažnjavajućeg svetskog sudije. „Eksproprijatori bivaju eksproprisani.“^{543***} Naime, kapitalistička proizvodnja *nužnošću prirodnog procesa proizvodi sopstvenu negaciju*. Taj preokret je za njega značio završnu *negaciju negacije*.⁵⁴³ konačno i kroz pozitivnu nauku rešenu zagonetku istorije, zagonetku kojoj je Marks četvrt veka bio na tragu. Međutim, u stvarnosti, ovde je jedino eksplodirala zavodljivost logičke antinomije, nabijena naglašenim istorijsko-teološkim emocijama.

Kriza i kraj vremena

Marks je to naravno video drugačije. On je, po sopstvenom sudu, bio naučni teoretičar društvene evolucije i delovao je na strogo empirijskoj osnovi. „Veoma je značajno Darwinovo (Darwin) delo i prikladno je kao prirodnonaučni temelj istorijske klasne borbe“, pisao je sredinom januara 1861. godine Lasalu: „Uz to, naravno, mora da se proguta i grub engleski način evolucije. Uprkos svoj svojoj manjkavosti, ovde je prvo ne samo zadat smrtni udarac 'teleologiji' u prirodnoj nauci, nego je empirijski izložen i racionalni smisao te teleologije“.⁵⁴⁴ Time nije hteo da kaže da njegova teorija ima sličnosti s Darwinovim konceptom prirodnog odabira. Međutim, njega je ideja da bi teleologija mogla da ima racionalno jezgro fascinirala otkad je rekao da je u komunističkom ukidanju otuđenja čoveka otkrio

* Ibid., 571.

** Ibid., str. 672.

*** Ibid., str. 672.

racionalno jezgro apsolutnog znanja Hegelove *Fenomenologije duha*.⁵⁴⁵ Razlika je bila samo u tome što Darwin nije davao nikakve prognoze o budućnosti vrsta. U anatomiji čoveka otkrio je, doduše, ključ za anatomiju drugih vrsta, ali je njegovo viđenje evolucije ostalo čisto retrospektivno. Da je Marks stvarno bio onaj koji je, kao Darwin, odmah prepoznao „osnovni zakon koji određuje kretanje ljudske istorije“,⁵⁴⁶ kako je Engels u svom posmrtnom slovu preminulom prijatelju 1883. godine tvrdio, zadovoljio bi se ulogom Minervine sove koja, kao što je poznato, let počinje tek u suton. Naučnih iskaza o budućnosti nema, i ako čovek želi da prihvati opšti kriterijum u pogledu usmerenja, onda je to u najboljem slučaju onaj vrlo neodređeni kriterijum progresivnog povećavanja kompleksnosti tokom istorije⁵⁴⁷.

Pa ipak su istorijski materijalizam i teorija načina proizvodnje bili otkrića, ako se bazični okvir formuliše onako kako je to učinio, na primer, Ernest Gelner (Ernest Gellner) koga nisu sumnjičili da gaji simpatije prema marksizmu. „Mi tvrdimo“, smatrao je Gelner, „da ekonomska baza ili način proizvodnje, doduše, stvarno determiniše naše probleme, ali *ne* i rešenja koja nalazimo za probleme“. ⁵⁴⁸ Kapitalizam je nesumnjivo problematičan sistem, što se posebno pokazuje u njegovim periodičnim krizama. Još i danas se ekonomska nauka u pogledu tog problema nalazi u situaciji koja se može uporediti s geologom koji tačno zna koliku opasnost predstavlja kalifornijski rased San Andreas, ali ne zna kada će izbiti sledeći zemljotres i koliko on može biti opasan za grad San Francisko. Džon Kenet Galbrejt (John Kenneth Galbraith) je 1954. godine u klasičnoj knjizi o velikom krah u berze 1929. godine napisao: „Razlozi za veliku depresiju i dalje su sve drugo samo ne poznati“. ⁵⁴⁹ A Džoan Robinson (Joan Robinson), učenica Džona Mejnarda Kejnza, ubrzo po izbivanju krize 1966. godine, koja ni iz daleka nije bila tako duboka, rekla je: „Ekonomski sistem u kome živimo nikada ne može da bude shvaćen ako ga interpretiramo kao racionalan kompleks“. ⁵⁵⁰ U tome se do danas ništa nije promenilo. Krize su, kako je jednom rekao američki napredni mislilac Lester Turou (Lester Thurow), „ugrađene u genetički kôd kapitalizma“. ⁵⁵¹

To je mislio i Marks, i to shvatanje pripada njegovim možda najvažnijim otkrićima. Džejms Mil (James Mill), otac Mar-

ksovog povremenog posetioca i sagovornika, Džona Stjuarta Mila, razvio je početkom 19. veka tezu o „metafizičkoj nužnosti“ ravnoteže tržišta, koju je s velikim uspehom u javnosti širio Francuz Žan-Batist Sej (Jean-Baptiste Say),⁵⁵² i ona od tada do danas predstavlja *vjeruju* svih tržišnih fundamentalista. „Mišljenje *dosadnog Seja*“, rekao je Marks, „da nije moguća *hiperprodukcija*, ili makar *no general glut of the market*“, ne opšte pregrevanje tržišta, u osnovi ne počiva ni na čemu drugom do na naivnoj i za sam problem suviše jednostavnoj iluziji da se u razvijenoj tržišnoj privredi „razmenjuju *proizvodi za proizvode*“.⁵⁵³ Čista glupost, poteklo mu je tom prilikom iz pera: kao da je moderni kapitalizam prosta razmena dobara kakve je od pamtiveka bilo, samo na daleko višem stupnju razvoja!

Čitava arhitektonika njegovog velikog ekonomskog dela, počevši od robe kao „ćelije“, kao „genetičkog kôda“ savremenog sveta, bila je nasuprot tome sve do najsitnijih detalja veoma kompleksna slika na platnu jednog načina ekonomije koji ne samo da ne počiva na prostoj razmeni dobara, već je s tržištem štaviše stvorio jednu stalno ugroženu i protivrečnu tvorevinu, koju uz to na kraju određuje profitabilnost kapitala, a ne potrošačke potrebe učesnika na tržištu. U tom sistemu nema metafizičkih ravnoteža i ne može ih ni biti, jer se on sastoji od previše protivrečnih elemenata. Međutim, s druge strane, taj sistem ne bi bio sposoban da živi bez ravnoteže. Dakle, ono što nije dato mora stalno iznova da se uspostavlja, u normalnom slučaju kolebanjima tržišta, a u ekstremnom slučaju nasilnim korekcijama. To je trenutak izbijanja krize.

Malo ko je korene tog mehanizma opisao tako precizno kao Marks, a filozofska pozadina koja ga je na nekim drugim mestima zavela na istorijsko-teološke spekulacije, ovde mu je, štaviše, bila prednost. Marks je kapitalizam opisao Hegelovim rečima kao identitet identiteta i ne-identiteta,⁵⁵⁴ dakle kao *jedinstvo različitih momenata*⁵⁵⁵ koje je u procesu razvijanja njihovih unutrašnjih protivrečnosti jednom nužno moralo da dođe do izražaja. Kao sam odnos kapitala, za Marksa su se i njegove periodične krize već nalazile u robnom obliku. „Niko ne može prodati, a da ko drugi ne kupi. Međutim, niko ne mora odmah kupiti zato što je sam prodao“, kaže se u prvom tomu *Kapitala*:

„Kazati da procesi koji jedan prema drugom istupaju samostalno čine neko unutrašnje jedinstvo isto je što i kazati da se njihovo unutrašnje jedinstvo kreće u spoljašnjim suprotnostima. Ako spoljašnje sticanje samostalnosti onih koji su unutra zavistni, jer se uzajamno dopunjuju, potraje dalje do izvesne tačke, onda će se jedinstvo sprovesti silom pomoću – krize.“^{556**} Taj nesklad prodaje i kupovine je za Marksa bio najopštiji ćelijski oblik krize, *Krise potentia*, kako je to formulisao, još *bez sadržaja, bez sadržajnog motiva krize*.⁵⁵⁷ Ta *Krise potentia* bila je, hegelovski rečeno, unutrašnja forma mogućnosti krize, forma kojoj mora da se pridruži još čitav niz činilaca pre nego što ona stvarno nastupi.

Iz toga ipak vrlo brzo može da nastane istinsko žarište bolesti kao iz nekog skrivenog virusa, čim reč više nije samo o čistoj prodaji i kupovini, nego o ulaganju kapitala. Ukoliko ovakvo ulaganje bude neprofitabilno, ili čak ugroženo gubicima, akumulacija se zaustavlja. Razlozi za to mogu da budu na različitim stranama, ali po pravilu imaju neke veze s opštom hiperprodukcijom u odnosu na potražnju u smislu platežne sposobnosti⁵⁵⁸; sama hiperprodukcija može, tokom određenog perioda, biti pokrivena rastezanjem kredita⁵⁵⁹. Tržišne disproporcije mogu u tome da igraju neku ulogu, ali uticaj pre svega ima snaga potrošnje *na bazi antagonističkih distribucionih odnosa*, dakle kupovna snaga radnog stanovništva ograničena samim odnosom kapitala.⁵⁶⁰ U nekom trenutku će novac biti neaktivan i taj fenomen neuposlenog kapitala, kaže Marks, *najčešće prethodi krizi*.⁵⁶¹ On često traži sebi puteve koji samo još više ubrzavaju onaj korak ka izbijanju krize. Na primer, poslovi spekulisanja. Džon Kenet Galbrejt je taj mehanizam opisao na primeru brzog ekonomskog procvata u trgovini nekretninama na Floridi^{**} i drugih spekulantskih ekonomskih manevara pred veliki krah 1929. godine. Marks ga je prvi put zapazio za vreme krize 1857. godine. Kapital oslobođen iz trgovine i industrije otišao je na berzu i tamo doveo do nerealno vrtoglavog skoka kurseva. To se

* Ibid., str. 108, f.

** „Floridski bum nekretnina“ ili „Floridski zemljišni bum“ je naziv za nagli i stihijski porast cena nekretnina na području američke savezne države Florida tokom 1920-ih. – *Prim. prev.*

desilo u prvom redu kod akcija železnice iako su, kako je pisao Engelsu, prihodi železnice delimično bili opali za četvrtinu. Bilo je to, rekao je, samo *gambling an der Bourse*,⁵⁶² čista igra na sreću koja je kad-tad morala da propadne.

Ako je već došlo do graničnog slučaja, onda je novi *sklad* tržišta, kaže Marks, mogao da se postigne samo još *prolaskom kroz krajnji nesklad*.⁵⁶³ Za njega je kriza u osnovi bila empirijski dokaz važenja zakona vrednosti koji se sprovodi nesvesno: jedan faktički *trial-and-error*-proces, koji je ubedljivo mogao da dokaže istinitost njegovih teorijskih dedukcija. „Krise svetskog tržišta“, rekao je zaključujući, „moraju da budu shvaćene kao realan rezime i nasilno poravnanje *svih protivrečnosti* buržoaske ekonomije“. ⁵⁶⁴ Tome nema šta da se zameri, iako je Marks malo pažnje poklonio psihološkim faktorima koji kod preteranog spekulisanja redovno igraju veliku ulogu. Ekstreman rani primer za ovo bilo je holandsko spekulisanje oko lala 1620-ih godina: „lala-mehur“ koji je pukao nakon što je spekulantsko manevrisanje na berzi diglo vrednost četiri lukovice crne lale do vrednosti kuće unutar amsterdamske četvrti Hrahtenring (Grachtenring) [koja je tada upravo izgrađivana, prim. prev.].⁵⁶⁵ Međutim, kao prvo, ta predindustrijska, pa ipak kapitalistička trgovačka kriza još nije obuhvatala ceo privredni život. Kao drugo, čak i ekstremne psihološke iracionalne sile mogle su da postanu važne samo u sistemu koji je imao onaj kapitalistički genetički kôd koji je zapazio Marks.

Kada, u kojim okolnostima i kojim intenzitetom bi kriza iz- bila teško da se moglo predvideti i njegovom teorijom. Međutim, nesporno je da je do sada svaki *boost* uvek kao posledicu imao i novi *boom*. Marks to nije video drugačije. „Međutim“, rekao je, „kriza uvek obrazuje polaznu tačku za novo veliko ulaganje“. ⁵⁶⁶ „Prevara“ (Schwindel) u pravilnim razmacima upravo je preduslov za ponovno buđenje „čvrste *commerce* i *industry*“, trgovine i industrije.⁵⁶⁷ Velika kriza za njega nije bila samo nasilno poravnanje disproporcija, do koga dolazi u trenutku kada su na delu „svi uslovi“ za njeno izbijanje u smislu Hegelove logike⁵⁶⁸, naime unutrašnje protivrečnosti i spoljašnji uzroci. Ona je predstavljala i privilegovan mehanizam kojim je kapitalizam osiguravao svoje privremeno preživljavanje, korekcijom od sebe

neodvojivih tendencija ka razaranju. Za Marksa je periodična devalorizacija postojećeg kapitala kroz krize uostalom bila sredstvo inherentno kapitalizmu kako bi se stvaranjem novog kapitala zaustavio pad opšte stope profita i ubrzala akumulacija kapitalne vrednosti.⁵⁶⁹

Tu teoriju nije on izmislio. Adam Smit je rekao da tendenciju pada stope profita može da očita već po indikatoru empirijski rastuće kamatne stope, a za Dejvida Rikarda je pad stope profita bio nužna posledica pritiska rastućeg industrijskog stanovništva na oskudne zemljišne resurse, s rastom cena prehrambenih proizvoda i stanarina kao rezultatom. Smit je kao protivmeru predlagao proširenje međunarodne trgovine da bi se povećala stopa profita, a Rikardo se nadao odgovarajućim efektima putem slobodnog uvoza jeftine pšenice iz prekomorskih zemalja.⁵⁷⁰ Marks takva rešenja nije mogao da prihvati već zbog toga što su bila čisto nacionalno-ekonomske prirode. Nisu mogla da se upotrebe za analiziranje globalne ekonomije do kojeg je njemu bilo stalo, jer bi se njihovi efekti na nivou svetske ekonomije vremenom ukinuli sami od sebe. Međutim, njegova kritika se u suštini odnosila na to da ni Smit a ni Rikardo nisu hteli da na tendenciju pada stope profita gledaju kao na *unutrašnji zakon* kapitalizma. Nalazili su se pred fenomenom koji su, doduše, opažali ali koji nisu mogli sebi da objasne, jer su tražili spoljašnje uzroke za nešto što je, po Marksovom mišljenju, moglo da bude uzrokovano samo unutrašnjim protivrečnostima samog sistema. Kao što hladnoća ili vlaga nisu mogli da budu uzrok groznice,⁵⁷¹ kako je Hegel jednom rekao, isto tako ni razlozi koje su Smit i Rikardo naveli nisu mogli da budu uzrok tendencije pada stope profita.

Profit je za Marksa bio kategorija različita od dodate vrednosti. Dodata vrednost ukazuje na odnos vrednosti radne snage prema novoj vrednosti koju je radna snaga proizvela u jednom određenom vremenskom periodu. Nasuprot tome, profit predstavlja pravu dobit kapitala. On se izračunava na osnovu celokupnih izdataka u koje, pre svega, pored radne snage treba uračunati i vrednost amortizacije upotrebljenih tehničkih uređaja. Ti uređaji sami za sebe ne proizvode nikakvu vrednost, ali su proizvod minulog rada i utoliko predstavljaju vrednost. Marks ih zato zove postojan kapital, za razliku od promenljivog kapi-

tala, to jest radne snage, koja proizvodi novu vrednost. Razvoj tehničke inovacije pak dovodi do toga da se odnos postojanog i promenljivog kapitala stalno menja, i to u korist postojanog kapitala, što je u Marksovoj terminologiji jednako rastućem organskom sastavu vrednosti kapitala. On je smatrao da je u tom odnosu koji se *jednostavno* otkriva razotkrilo misteriju oko čijeg rešenja se vrtela čitava politička ekonomija od Adama Smita.

Stvarna tendencija kapitalističke proizvodnje stvara naime, kaže Marks, „s porastom relativnog opadanja promenljivog kapitala u odnosu na postojani sve viši organski sastav ukupnog kapitala, što za neposrednu posledicu ima to da se stopa dodate vrednosti izražava u stalnom opadanju stope profita, pri stalno istom ili čak i rastućem stepenu eksploatacije rada“. Progresivna tendencija opšte stope profita ka padu, kaže Marks dalje, samo je *izraz* napredujućeg razvoja društvene produktivne snage rada, razvoja koji je *svojtven kapitalističkom načinu proizvodnje*.⁵⁷² Nisu, dakle, hladnoća i vlaga, da upotrebimo istu metaforu, bili uzrok groznice, već je to bio virus, sâm odnos kapitala čiju pogonsku snagu predstavlja upravo stopa profita. Ona je za Marksa bila i snaga koja istovremeno oživljava samo žarište bolesti kapitalizma, i u toj unutrašnjoj protivrečnosti on je naslućivao pravi razlog strahovanja engleske ekonomije, suočene s opadanjem stope profita.⁵⁷³ Tendencija padu stope profita je za njega pak, iz istog razloga, bila *najvažniji zakon političke ekonomije*.⁵⁷⁴ Naime, time je u njegovim očima moglo ubedljivo da se dokaže da je *sam kapital prava prepreka* kapitalističkoj proizvodnji.⁵⁷⁵ Za njega je to bila još jedna krucijalna tačka naučnog dokaza predstojeće negacije negacije.

U svakom slučaju, reč je bila o tendenciji. Ako se prisetimo razvoja proizvodnih snaga samo u poslednjih trideset godina, rekao je obazrivo u trećem tomu *Kapitala*, onda na mesto dosadašnjeg problema da se objasni pad stope profita dolazi pre obrnuti problem, naime da se objasni zašto pad nije bio veći, ili zašto se nije odvijao brže. Očigledno mora da su, ustanovio je, *u igri prisutni antagonistički uticaji koji poništavaju i ukidaju dejstvo zakona i daju mu samo karakter tendencije*.⁵⁷⁶ Poglavlje o antagonističkim tendencijama, zabeleženo sredinom šezdesetih godina kao rukopis, ostalo je naročito fragmentarno u trećem

tomu koji je i inače u celini fragmentaran; kao da je Marksa u međuvremenu obuzeo isti strah od formulisanja opšteg zakona, strah koji je pripisivao Smitu i Rikardu. On kao faktore pominje uglavnom povećanje stepena izrabljivanja i snižavanje plate ispod vrednosti radne snage, spoljnu trgovinu kao i pojeftinjenje i veću efikasnost tehnologije. Ovo poslednje je, pored povećanja produktivnosti u poljoprivredi i proizvodnji potrošnih dobara koje nije pomenuo, bilo zapravo odlučujuće. Ovde se, naime, pokazalo, kaže Marks, „da isti uzroci koji izazivaju tendenciju padu stope profita, ujedno usporavaju ispoljavanje te tendencije.⁵⁷⁷ Time je svakako postavljeno i pitanje o tome da li je tehnološki napredak zaista nužno morao da vodi porastu organskog sastava vrednosti kapitala.⁵⁷⁸ Marks je, takođe, dopuštao da je masa elemenata postojanog kapitala apsolutno mogla da poraste dok je njegova vrednost ostala ista, ili čak pala.⁵⁷⁹ Najveći napredak kapitalizma posle Marksa uvek je u stvari bio i ostao u pojeftinjenju tehnika proizvodnje. Što je u njegovo vreme još moglo da se smatra neobičnim padom, kasnije je postalo pravilo industrijskog i poljoprivrednog razvoja.⁵⁸⁰ Međutim, za Marksa je *periodično obezvređivanje postojećeg kapitala* u ekonomskim krizama bilo, pre svega, zapravo imanentno sredstvo sistema kojim on zadržava pad stope profita.⁵⁸¹ Sve to, verovao je, ne bi konačno ipak ništa promenilo u tome da pad stope profita, uprkos antagonističkim tendencijama, mora voditi slomu kapitalizma. Nije moglo biti drugačije, ako nije hteo da dovede u pitanje celokupno svoje teorijsko zdanje.

Početak osamdesetih došao je do uverenja da je stari desetogodišnji ciklus prošao i da će se buduće međukrize javljati u kraćim vremenskim razmacima. Engels je u tome čak video dokaz potpune iscrpljenosti kapitalizma. „Kada krize od akutnih postanu hronične, završen je period dosadašnjih kriza“, rekao je 1886. godine Augustu Bebelu (August Bebel): „Stupili smo u period koji je neuporedivo opasniji po opstanak starog društva od perioda desetogodišnjih kriza“.⁵⁸² Svejedno. Scenario koji bi u toj apokalipsi bio na delu Marks je već odavno predvideo. „U oštrim protivrečnostima, krizama, grčevima“, prizivao je u *Nacrtima* krajem pedesetih godina bacanje anatomske na kapitalističku tržišnu privredu, „izražava se rastuća disproporcija

proizvodnog razvoja društva prema njegovim dosadašnjim proizvodnim odnosima. Nasilno uništavanje kapitala, ne putem njemu spoljašnjih odnosa, već kao uslov njegovog samoodržanja, odlučujuća je forma u kojoj mu se daje savet da odstupi i napravi mesto jednom višem stupnju proizvodnje⁵⁸³. Ali slom je do tada izostao, a kapitalizam je preživeo ratove, velike katastrofe a time i hipotezu o padajućoj stopi profita. Ono što je stvarno nastupilo nakon presudnih kriza bila je svakog puta nova organizacija kapitalizma na sve efikasnijem nivou.

Marks je, međutim, video samo antinomičnu alternativu, i to između sumnjive metafizičke tržišne ravnoteže i pomisli na *zajedničku, sveobuhvatnu i usmeravajuću kontrolu*⁵⁸⁴ koja bi prognala kaos kriza, prevela kapitalizam u zajedničku svojinu, i uklanjanjem zakona vrednosti istovremeno pripremila kraj vladavne stope profita. Imao je u vidu jednostavno i za složenost problema suštinski manjkavo rešenje, kada je verovao da se problemom može ovladati ako se ukine *sam proizvodni odnos izražen kategorijom novca*,⁵⁸⁵ a ona zameni dobro isplaniranom *organizacijom rada*.⁵⁸⁶ Čini se da je tokom bavljenja Hegelovim državnim pravom u Krojcnahu 1843. godine nakratko u vidu imao da takvi modeli nužno moraju da razviju nove sistemske protivrečnosti. Svaka birokratija, rekao je tada, uvek teži tome da državu – te prema tome i državi primereno upravljanje dobrima, koje je Marks kao buduću perspektivu zamišljao nakon „odumiranja države“ – smatra *svojim privatnim vlasništvom*, tako da je svaki birokrata zapravo prinuđen da sa *stvarnom državom* postupa *jezuitski*.⁵⁸⁷ Na tu misao se međutim nikada nije ponovo vratio.

Očaran obrnutom teologijom istorije iz jedanaeste teze o Fojerbahu, Marks je od tada, tokom čitavog svog budućeg života, uvek želeo da nivelisanjem kompleksnosti izmeni naglavačke postavljen svet, a ne da ga samo tumači i da tako donekle njime zagospodari. Tačnom interpretacijom protivrečnosti kapitalizma već bi se svakako mnogo dobilo. Svaka razumna politika državnog (i globalnog) regulisanja zavisi najzad od toga da li je i u kojoj meri ispravno interpretirano to što treba da bude regulisano. Tome Marksova teorija prilaže vredne teorijske uvide i daje uputstva. Nasuprot tome, opis komunističke budućnosti je u svim njegovim delima ostao od početka do kraja uvek nesiguran hod po tankom ledu.